אוג קוצני Searsia tripartita – פורח בסְפָר, בהר הנגב ובמערב השומרון (נובמבר 2017)

כתב: **גדי פולק**

אוג קוצני *Searsia tripartita* (שמו המדעי הקודם *Rhus tripartita*) (אלתיים) הוא שיח רב-גזעים ומסועף המגיע לרוב לגובה של 3-1.5 מ'. הנוף העל-אדמתי של השיח מורכב משלד מעוצה של גזעים שצבע מעטה השעם שלהם אפור. על השלד המעוצה נראים ענפים צעירים שקליפתם חומה-אדומה, המקבלים גוון אפור כאשר הם מתעבים ומתבגרים והופכים לחלק מהשלד הבוגר של הצמח. הצימוח החדש המתרחש במלך חודשי החורף כולל שני סוגי ענפים: ענפים מוארכים (דוליכובלסטים) וענפים מקוצרים (ברכיבלסטים). הדוליכובלסטים מגיעים במהלך עונת הצמיחה עד לאורך של כמה עשרות ס"מ, ומסתעפים באופן שניוני ושלישוני לענפי משנה. קצות הענפים – קוצניים (מכאן תואר שם המין בעברית). בענפים אלה נראית הקליפה החומה-אדומה והם הבונים בהמשך את שלד הגזעים המעוצים של השיח. אורכם של הבריכבלסטים סנטימטרים אחדים והם נושאים את רוב העלווה והתפרחות של הצמח ומתפתחים על כל גזעי השיח, וחלקם הופך לדוליכובלסטים במהלך עונת הגידול.

אוג קוצני. מראה כללי של השיח. צולם באזור נחל פרת (ואדי קלט). צילם: אורי פרגמן-ספיר ©

העלים של **אוג קוצני** ערוכים על הענפים בסידור מסורג. אורכם כ-2 ס"מ והם מורכבים מ-3 עלעלים קרחים (מכאן תואר השם המדעי tripartita) שטרפיהם יושבים ישירות על פטוטרת העלה. לכל עלעל יש 3-5 אונות. תחילת לבלוב הענפים והעלים היא בסוף אוגוסט וספטמבר, עוד בטרם ירדו גשמי בסתיו הראשונים. באוקטובר השיחים מכוסים כבר במלואם בעלווה ירוקה הנישאת על ברכיבלסטים (ענפים מקוצרים). הענפים המוארכים (דוליכובלסטים) מתארכים בהדרגה בחודשי החורף כהמשך לחלק מהענפים המקוצרים וצמיחתם מואצת בחודשים פברואר-אפריל עד הגיעם לאורכם הסופי. בין אוקטובר ליוני השיחים ירוקים וביולי מתחילה השלכת. השיחים נותרים ערומים עד תחילת הלבלוב בסוף אוגוסט ובספטמבר. שלכת קיץ זו היא קצרה ונמשכת אפוא כחודשיים בלבד.

מימין - אוג קוצני, דוליכובלסט בלבלוב עם קליפת גבעול חומה-אדומה, עלים תלתניים. צילם: גדי פולק ©
משמאל - אוג קוצני, ברכיבלסטים מלבלבים מגזע בוגר עם עלים תלתניים. צילם: אורי פרגמן-ספיר ©
להגדלה - לחצו על התמונות

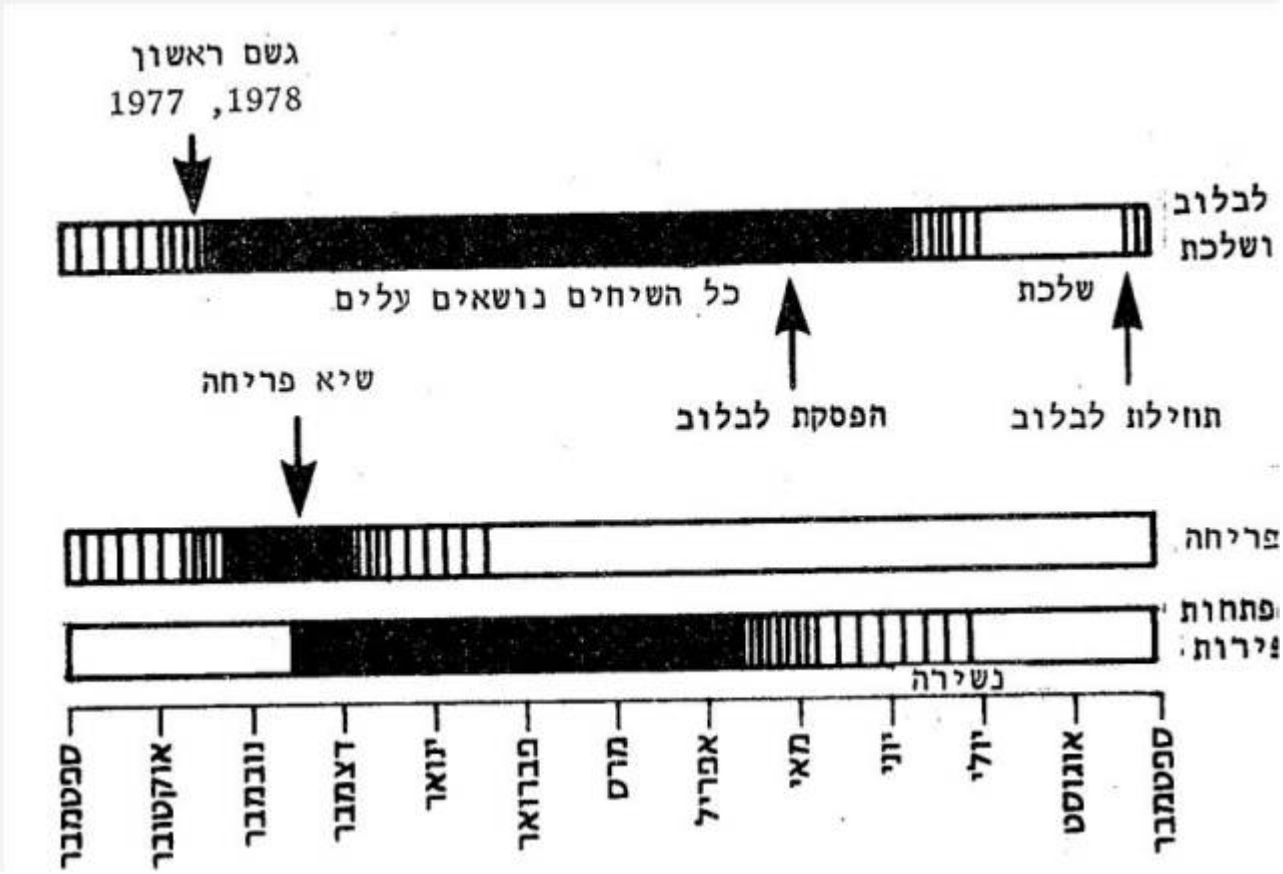

שלבים פנולוגיים ב**אוג קוצני**. מתוך: פולק, ג. 1983. אוג קוצני בישראל. רתם 6: 17-31.

אוג קוצני פורח מיד בעקבות לבלוב הברכיבלסטים. הפריחה מתרחשת בחודשים ספטמבר – ינואר, ושיאה חל בנובמבר. הפרחים מתפתחים על הענפים המקוצרים. **אוג קוצני** הוא שיח דו-ביתי, כלומר פרחי הזכר והנקבה נמצאים על פרטים נפרדים. לעתים רחוקות מאד ונדירות ביותר ניתן למצוא על גבי פרטים מזוויג אחד גם פרחים של הזוויג האחר. הפרחים ערוכים בתפרחות קיצוניות שאורכן 2-3 ס"מ המונות כ-10-20 פרחים קטנים וירקרקים.

בפרחי הזכר 5 עלי גביע, 5 עלי כותרת ו-5 אבקנים. בפרחי הנקבה שחלה עם 3 עמודי עלי מפורדים.

פריחה של אוג קוצני
מימין – פרחים זכריים. צילמה: ערגה אלוני ©
משמאל – פרחים נקביים. צילם: גברי שיאון ©
להגדלה – לחצו על התמונות

הפירות הם בתי גלעין פחוסים ומבריקים שקוטרם 1-0.5 ס"מ, צבעם בעת ההבשלה מאדים, בעיקר בצידם הפונה החוצה מנוף הצמח. לעתים הם משחירים בסוף הבשלתם. רוב הפירות נושרים אל האדמה בתחילת הקיץ. כושר הנביטה של הזרעים בתנאי הנבטה בחממה טוב, אך בטבע נדיר למצוא נבטים. לפי שעה לא נצפתה יכולת של ריבוי וגטטיבי מיחורים או בהברכה. עם זאת, השיחים מתחדשים היטב מגדמים ומניצני שורש בעקבות פגיעות כגון כריתה ושריפה.

פירות של אוג קוצני
מימין - צילם: אורי פרגמן-ספיר ©
משמאל - צילם: גברי שיאון ©

התפוצה הגיאוגרפית של **אוג קוצני** בארץ מקוטעת. התחום העיקרי משתרע באזורי הספר של מזרח השומרון ויהודה, ובהר הנגב. באזורים אלה תפוצתו מוגבלת לבתי גידול סלעיים שבהם בסדקים ולמרגלות הסלע משק המים משופר. ריכוז גדול ומקוטע של אוכלוסיות אוג קוצני מצוי בחבל הים-תיכוני במערב השומרון, שם בגבעות הנמוכות שבין נחל שילה בדרום וקו קלקיליה-עזון בצפון הוא יוצר שיחיה פתוחה שבה הוא מין שולט. רבים מהשיחים מגיעים שם לגובה ניכר ואינם קשורים באופן מובהק לסלעים.

שיחיה של אוג קוצני בנוף סלעי באזורי הספר
מימין - בנחל תלכיד, ספר השומרון. צילם: גדי פולק ©
משמאל - במדבר יהודה. צילמה: ערגה אלוני ©
להגדלה - לחצו על התמונות

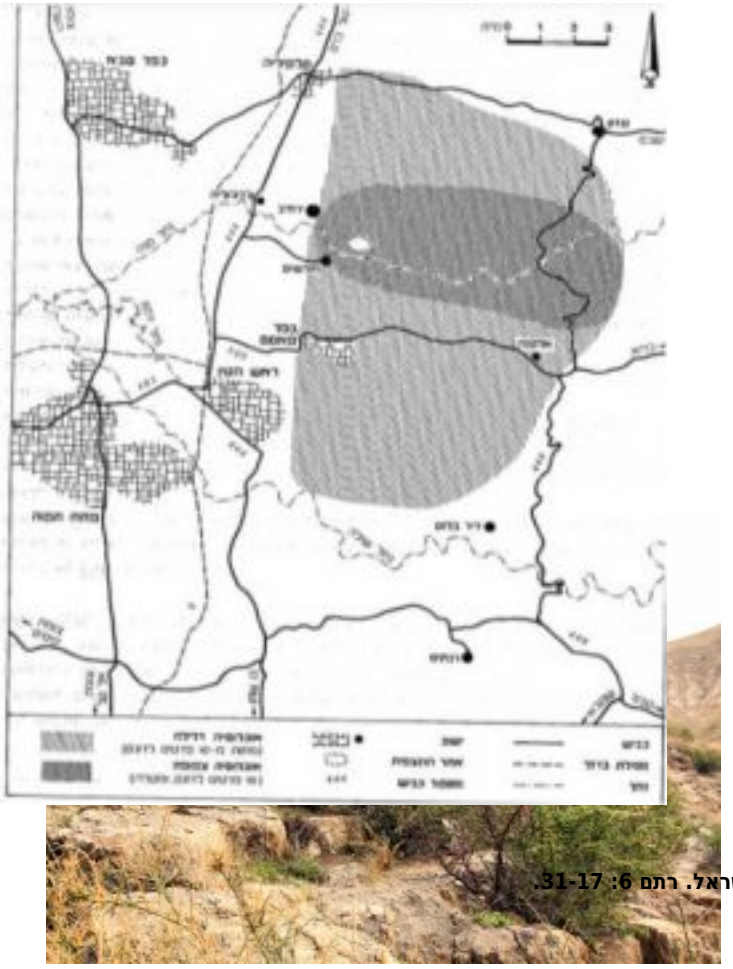

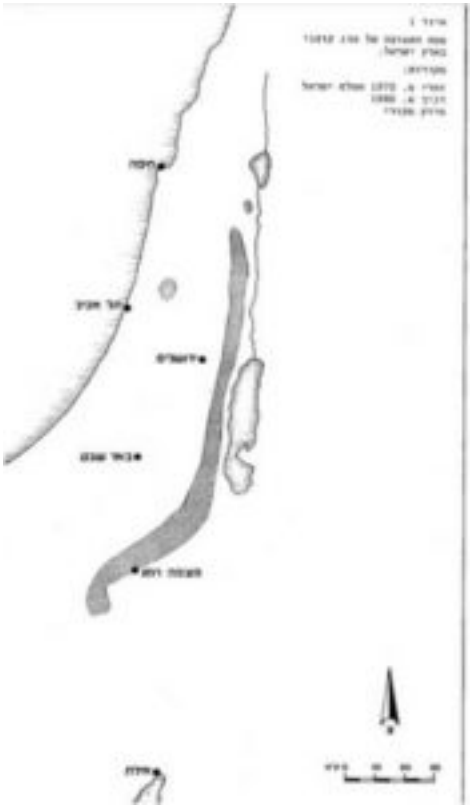

מפות תפוצה של אוג קוצני. מתוך: פולק, ג. 1983. אוג קוצני בישראל. רתם 6: 17-31.
מימין - תחום התפוצה בישראל
משמאל - תחום התפוצה במערב השומרון

תפוצתו העולמית של **אוג קוצני** משתרעת בעיקר בארצות דרום הים התיכון ובלבנט – ארצות המגרב, לוב, מצרים, ישראל, ירדן ולבנון. באיי הים התיכון הוא נרשם רק במלטה ובסיציליה. תיעוד על נוכחותו קיים מחיג'אז בחצי האי ערב. **אוג קוצני** נמנה גם על המינים המעוצים בצמחייה הרליקטית (שרידית) במובלעת של הרי דרום הסהרה.

בישראל גדלים עוד 2 מיני בר של אוג: **אוג מחומש** *R. pentaphylla* – מין אדום נדיר

ביותר הגדל באתר יחיד בראש הנקרה; **אוג הבורסקאים** *R. coriaria* – שיח נמוך בעל עלים מנוצים, ספק פליט תרבות הגדל ברחבי החבל הים-תיכוני ויש לו שימוש כמקור לחומרי בורסקאות וכמרכיב בתבלין הזעתר. **אוג קוצני** ו**אוג מחומש** נכללים כיום בסוג Searsia שהופרד מהסוג Rhus על בסיס אנליזות מולקולריות. בסוג זה נכללים מיני האוג של העולם הישן, רובם באפריקה, שעליהם אינם מנוצים אלא דמויי כף יד או תלתניים. מקבוצה זו נפוץ מאד בגינון בארץ **אוג חרוק** *R. crenata* שמוצאו מדרום אפריקה. **אוג הבורסקאים** נותר בתוך הסוג *Rhus*. לדעתנו אין לשנות את השמות בעברית על אף השינוי במעמדו הסיסטמטי ובשמו המדעי של **אוג קוצני** שהוא כיום *Searsia tripartita*.
הסוג *Searsia* הכולל כאמור את מיני האוג של העולם הישן שעליהם אינם מנוצים, מונה כ-120 מינים.

אוג קוצני הוא הפונדקאי של **טוואי האוג** *Thaumetopoea jordana* – מין אנדמי לבקעת הירדן.

פירות ה**אוג** ה**קוצני** נאכלים במצרים טריים או מוספים למים וחלב לצורך שיפור הטעם. מהקליפות החומות מכינים משרה המקובלת ברפואה עממית כתרופה כנגד מחלות קיבה. תמצית מגבעולים של **אוג קוצני** משמשת ברפואה העממית-מסורתית במצרים ובטוניסיה לטיפול בכיבי קיבה, כתרופה לשלשולים ולעוד מגוון רחב של מחלות. תגובה חיובית לתמציות אלה נמצאה גם בעכברי מעבדה שהושרו בהם כיבים. לפי מחקרים שנעשו במצרים, טוניסיה וסעודיה, גבעולי הצמח, העלים והפירות מכילים פוליפנולים, פלבונואידים ועוד שורה של חומרים אשר זוהתה בהם פעילות נוגדת חימצון ומייחסים להם פוטנציאל רפואי. תמציות כהל מעלים נמצאו יעילות בתנאי מעבדה כנגד טפיל המלריה וכנגד חיידקים.

להרחבה, לדיון מפורט על הפנולוגיה והתפוצה ולמקורות נוספים:

פולק ג 1983 אוג קוצני בישראל, רת"ם 6: 17-31.

————————————————————————

Abd El-Salam IM 2015 Phytoconstituents and the study of antioxidant, antimalarial and antimicrobial activities of *Rhus tripartita* growing in Egypt. Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry 4(2): 276-281.

Ben Barka Z Tlili M Alimi H Ben Miled H et al. 2017 Protective effects of edible Rhus tripartita (Ucria) stem extract against ethanol-induced gastric ulcer in rats. Journal of Functional Foods 30: 260-269.

Chetoui I Messauad C Boussaid M and Zaouadi Z 2013 Antioxidant activity, total phenolic and flavonoid content variation among Tunisian natural populations of Rhus tripartita (Ucria) Grande and Rhus pentaphylla Desf. Ind Crop Prod. 51: 171–177.

Furth DG and Halperin J 1979 Observations on the Phenology and Biogeography of Thaumetopoea jordana staudinger Lepidoptera: Thaumetopoeidae. Israel Journal of Entomology Vol. XIII, pp. 1-11.

Searsia tripartita. Published on the Internet http://ww2.bgbm.org/EuroPlusMed/ [accessed *20/10/2017*].

על הסוג Searsia

Moffett RO 2007 Name changes in the Old World Rhus and recognition of Searsia (Anacardiaceae). Bothalia. 2007, 37: 165-175.

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: פולק ג 2017 אוג קוצני Searsia tripartita – פורח בסְפָר, בהר הנגב ובמערב השומרון (נובמבר 2017), פורחי החודש, כתב-עת "כלנית" מספר 4.
https://www.kalanit.org.il/searsia-rhus-tripartita-nov-2017